

Miraziz RAUFOV,
Toshkent davlat yuridik universiteti katta o‘qituvchisi
E-mail: m.raufov@tsul.uz

O‘zDJTU f.f.f.d (PhD) Z. Abdusamadov taqrizi asosida

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA MUQOBILSIZ BIRLIKLAR VA ULARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ingliz, o‘zbek tillarida muqobilsiz birliklar tushunchasi va ularning tasniflanishi bilan bir qatorda o‘zbek tilidan ingliz tiliga yoxud ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish yo‘llari, usullari haqidagi nazariy va amaliy jihatlarini o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari muqobilsiz birliklar tarjimasiga doir jahonning hamda o‘zbek tarjimasunos olimlarining fikrlari, qarashlari ham o‘rganilgan bo‘lib, mazkur maqolada keltirib o‘tilgan. Ikki tilda (ingliz va o‘zbek tillari) muqobilsiz birliklarning tarjimalaridan misollar keltirilgan hamda qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: muqobilsiz birlik, ekvivalentlik, tarjima nazariyasi, realiyalar, transkripsiya, transliteratsiya, tasvirlash

NON-ALTERNATIVE UNITS IN UZBEK AND ENGLISH AND THEIR SPECIFIC CHARACTERISTICS

Аннотация

In this article, along with the concept of non-alternative units in English and Uzbek languages and their classification, it takes into account the theoretical and practical aspects of the ways and methods of translation from Uzbek to English or from English to Uzbek. In addition, the opinions and views of international and Uzbek translation scholars regarding the translation of non-alternative units have been studied and cited in this article. Examples of translations of non-alternative units in two languages (English and Uzbek) are given and a comparative analysis is made.

Key words: non-alternative unity, equivalence, theory of translation, realities, transcription, transliteration, description

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНЫЕ ЕДИНИЦЫ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В данной статье представлен анализ понятия безэквивалентных единиц в английском и узбекском языках, а также их классификации и методов перевода между указанными языковыми системами. Также обсуждаются взгляды и мнения как международных, так и узбекских ученых-переводчиков относительно проблематики перевода безальтернативных единиц. В статье приводятся примеры перевода таких единиц на оба языка – английский и узбекский – а также проводится сравнительный анализ данных переводов.

Ключевые слова: безэквивалентные единицы, эквивалентность, теория перевода, реалия, транскрипция, транслитерация, описание.

Kirish. Bilamizki, til har qanday jamiyatning taraqqiy etganligini namoyon etuvchi ko‘zgudir. Xalqning millat darajasiga yetishida, shu xalqni tashkil etuvchi insonlarning orzu-maqсадlari yo‘lida birlashishida, shubhasiz, tilning o‘rni muhimdir. Mustaqil O‘zbekistonning istiqbolli, uning taraqqiyoti va ravnaqi, buyuk davlatga aylanishi – ilm-fan rivoji va texnik takomiliga, yangi jamiyat asoslarini barpo qilishga safarbar qilgan xalqimizning ma‘naviy-axloqiy barkamolligi, aqliy salohiyatining yetukligiga bevosita bog‘liqdir.

2023-yil 29-may kuni Prezidentimizning PQ-38 sonli “Yoshlar uchun ming kitob” loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori qabul qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish agentligi tashkil etildi. Ushbu agentlikka bir qancha asosiy vazifalar yuklangan bo‘lib, asosiy vazifalaridan biri sifatida “davlat tilidan xorijiy tillarga va xorijiy tillardan davlat tiliga professional tarjima qilish uslubiyotlarini yaratish hamda ushbu yo‘nalishda mutaxassislarning malakasini oshirishda ko‘maklashish” belgilandi[1]. Mazkur belgilangan vazifalardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, o‘zga tillardan o‘zbek tiliga yoki ona tilimizdan jahon tillariga tarjima qilish orqali ushbu belgilangan maqsadlarga erishish mumkin. Shu o‘rinda shuni alohida ta’kidlash joizki, yurtimizda so‘nggi yillarda chet tili, tarjima sohaloriga bo‘lgan e‘tibor yaqqol ko‘zga

tashlanmoqda. Jumladan, Mazkur Qarorda 1000 ta xorijiy tilda yozilgan kitob o‘zbek tiliga tarjima qilinishi belgilandi. Bu borada esa tarjimaga katta ehtiyot seziladi.

Xo‘sh, tarjima aslida nima?

Tarjima - biror ijodiy ishning (kitoblardan tortib gapirayotgan nutqimizgacha) qayta yaralishidir. Tarjimada asl tildagi ruhiyatni, mazmun-mohiyatini anglash, aslyatdagi turli birliklarning leksik, grammatik, fonetik, frazeologik vazifalarini anglab yetish, tarjima qilinayotgan tilda esa ularga har tomonlama mos keladigan ekvivalentlar topish juda murakkab jarayon hisoblanadi. Tarjimashunos olim L. S. Barxudarov esa bu holatni quyidagicha ta’riflaydi: “Tarjimada ikki turli xil tillarga xos leksik birliklari o‘rtasidagi semantik muqobilligini topish muhim jarayon hisoblanadi”[2].

Shundan kelib chiqib, faqat ma‘lum xalqning yashash tarziga, dunyoqarishiga, narsalarni nomlashdagi o‘ziga xos xususiyatlar boshqa bir millatlarnikidan keskin farq qiladi. Bunday o‘ziga xosliklar shu xalqning tafakkur shakli, udumlari, milliy kiyimlari, milliy ovqatlari, urf-odatlar va boshqa xatti-harakatlari bilan boshqa millat va elatnikidan farq qiladi. Buning natijasida esa faqat shu millatga (yoki xalqqa) mansub bo‘lgan turli xil tushunchalarni ifodalovchi terminlare yuzaga keladi. Mazkur terminlar ma‘no anglatgan tushunchalar boshqa millatlar (yoki xalqlar) tilida uchramaydi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda tarjimashunoslik va tilshunoslikda mazkur terminlarni “xos so‘zlar”, ya‘ni

“realiyalar” deb ataladi[3]. Mazkur xos soʻzlar esa muqobilsiz birliklarni yuzaga keltiradi.

Xalqar tillari va madaniyatlarini qiyoslashda bir-biriga mos keladigan hamda umuman mos kelmaydigan birliklar mavjuddir. Xalq madaniyatining ajralmas qismi hisoblangan tilda ham mazkur unsurlarni uchratishimiz mumkin. Qiyoslanayotgan tillar va ularning birliklari oʻziga xos boʻladi. Mos kelmaydigan birliklarga, avvalambor, muqobilsiz birliklar va aynan oʻsha tilga xos boʻlgan soʻzlar hamda oʻzga tilda muqobili boʻlmagan birliklar kiradi[4].

Adabiyotlar tahlili. Muqobili mavjud boʻlmagan birliklar tarjimonida bir qancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Mamlakatimiz tilshunosligida ingliz, rus va oʻzbek tillarida muqobilsiz birliklar va ularning lingvokulturologik xususiyatlari hamda uning ilmiy-nazariy muammolari M. Galliyeva, O. Moʻminov, N. Qambarov kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida oʻz aksini topgan. Masalan, O. Moʻminov muqobilsiz birliklarning sinxron hamda ogʻzaki tarjimada uchrashi haqida tadqiqot olib borgan boʻlsa, N. Qambarov ijtimoiy-siyosiy matnlarda uchraydigan muqobili yoʻq birliklar haqida ish olib borgan. M. Galliyeva esa diniy sohaga doir muqobilsiz birliklar tarjimasiga doir tadqiqot olib borgan[5]. G. Odilova sheʼriyat tarjimasidagi muqobilsiz birliklar tarjimasida ustida izlanishlar olib borgan[6].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola ustidagi izlanish jarayonida asosan qiyosiy solishtirma **metodlardan** foydalanildi. Bunday tashqari maqola ustida ishlab mobaynida distributsion metod turlari (qoʻshimcha distributsiya, kontrast distributsiya, erkin almashinish distributsiyasi), transformatsion metodlar, komponent tahlil metodi, modellash metodidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Realialar klassifikatsiyasini chuqur oʻrgangan surxondaryolik olim I. Mirzayev shu sohada faoliyat olib borgan olimlarning fikrlariga qoʻshilgan holda xorijiy matbuot organlari nomlarini, xalq anʼanalari, urf-odatlarini, arxitektura yodgorliklari nomlarini frazeologizmlarda ifodalagan xos maʼnoli birliklarni ham realialar sifatida oʻrganishni taklif qiladi. Shundan kelib chiqib, muqobilsiz birliklarning asosiy elementi boʻlgan realiyaga quyidagicha taʼrif berish mumkin: realiya bu faqat muayyan millat va xalqlarga tegishli boʻlgan moddiy madaniyat ashyolari, tarixiy faktlar, davlat institutlari nomi, milliy va folklor qahramonlarning ismlari, mifologik mavjudotlar va boshqa nomlaridir. Tillarni chogʻishtirganda ushbu holatlarni anglatuvchi soʻzlarni ekvivalentsiz leksikaga kiritadilar. Ekvivalentsiz leksika boshqa madaniyatda mavjud boʻlmagan va qoidaga koʻra boshqa tilga bitta soʻz bilan tarjima qilinmaydigan, oʻziga tegishli til doirasidan tashqarida muqobili boʻlmagan tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiladigan soʻzlar hisoblanadi. Ingliz tilidagi realialarni tarjima qilishda odatda tarjimonlar uzundan uzoq taʼriflarga tayanishgan yoki oʻzlarining neologizmlarini taklif qilishlariga togʻri keladi. Ekvivalentsiz leksika tillarni solishtirganda oson aniqlanadi, chunki unda mazkur til tomonidan voqelikning boʻlinib ketish spesifikasi va madaniyatning oʻziga xosligi yaqqol namoyon boʻladi. Agar ekvivalentsiz leksikaga nafaqat kundalik turmush realiyasi belgilarini, balki davlat-siyosiy tuzumi, xalqning madaniy hayoti va ishlab chiqarish turli sohalarining oʻziga xos nomlanishini kiritisa, har bir xalq tilidagi realialar soni yanada oshadi.

Til va madaniyatlarini solishtirganda anglianadigan (realiyadan tashqari) va anglatuvchi (shakldan tashqari) orasidagi farqni ajratib koʻrsatish mumkin. Anglianadiganlar oʻrtasidagi farq quyidagi holatlarda kuzatiladi:

1) Bir til jamoasiga xos realiya boshqasida mavjud boʻlmaydi. Masalan, *drug store - dorixona; Yellow pages - telefon maʼlumotnomasining sariqrang qogʻozli tijorat boʻlimi.*

2) Realialar ikki tilda ham mavjud boʻladi, ammo birida u alohida yoki maxsus holda ifodalanmaydi. Masalan, *clover leaf - beda yaprogʻi koʻrinishidagi avtoyoʻl chorrahasi.*

Ingliz tilidagi realialarga inglizlarga xos boʻlgan milliy kiyim kechaklar, oziq-ovqat va ichimlik turlari, umumiy ovqatlanish shahobchalari nomlari, pul birliklari va hakazolarni kiritish mumkin. Masalan, **oziq ovqatlar:** *biscuit, hamburger, sandwich, toast, hot dog, pudding, omlet, sausage, chips, crisp, jam, mash, celery, berkswell;* **ichimliklar:** *frizzy drink (soda), yogurt, wine, cola, cocktail.*

Turli xil jamiyatlarda bir-biriga oʻxshash vazifalar har xil realialar (turli xil realialarning funksional oʻxshashligi) vositasida amalga oshiriladi. Masalan, (American English) hotdog - issiq sosiskali buterbrod; (American English) soda fountain - muzqaymoq kafesi.

Oʻxshash realialar funksional jihatdan farqlanadi. Masalan, *cuckoo's call "kakkuning sayrashi"* amerikaliklarning ishonchiga koʻra qiz bolaning turmushga chiqishiga necha yil borligiga ishora qiladi, ruslarda esa inson qancha yil umr kechirishini bildiradi.

Realialar tilning boshqa soʻzlari bilan taqqoslaganda uning farqli tomoni shuki, realiya ifodalaydigan predmet, tushuncha, hodisaning bir tomondan xalq bilan va boshqa tarafdin vaqtning tarixiy boʻlagi bilan yaqin aloqasi hisoblanadi. Bundan milliy, mahalliy yoki tarixiy koloritning realiyaga xosligi koʻrinib turibdi.

Xuddi shunday oʻzbek tilidagi realialar oʻzbek xalqiga xos boʻlgan milliy oʻziga xoslikni ifoda etuvchi liboslar, milliy taomlar va ichimliklar, joy nomlari ham realiya sifatida oʻzga xalqlar tilida talqin qilinadi[7]. Masalan, Doʻppi - Oʻzbekistonda keng tarqalgan yengil milliy bosh kiyim. Doʻppi asosan baxmal, ipak, zar bilan tikiladi. Doʻppi tikuvchi chevar “doʻppidoʻz”, doʻppi tikish kasbi esa “doʻppidoʻzlik” deyiladi.

Muqobilsiz birliklarga nafaqat realialar balki oʻsha xalqning turmush tarzidan kelib chiqib yaratilgan maqollar, matallar, hikmati soʻzlar ham kiradi. Quyida ana shunday birliklarning tarjimasiga doir nazariya va misollar koʻrib chiqamiz.

Maqol va matallar ingliz folklori repertuaridan keng oʻrin olgan boʻlib, ularda vatanparvarlik, mardlik, adolat, ilmni sevish, xotin – qizlarga hurmat, yaxshilik, ahillilik, odob – axloq, tarbiya, hurmat izzat, taʼlim, hunar, mehnatsevarlik va shunga oʻxshash bir qancha xususiyatlar oʻrin olgandir.

Masalan, inglizlarda *“One good turn deserves another”* oʻzbekchada *“yaxshilik qilsang, yaxshilik qaytar, yomonlik qilsang – yomonlik”* yoki *“Two heads are better than one”* *“bir kalla – kalla, ikki kalla – tilla”* tarzida tarjim qilish mumkin.

Yuqoridagi misollardan koʻrinib turibdiki, har ikkala tilda yuqorida keltirilgan matal va idiomatik birliklarning barcha komponentlari deyarli bir – biriga mos tushgan. Yana bir misol:

- *Speak of the devil and he will appear - Boʻrini yoʻqlasang qulogʻi koʻrinadi.*

Ikkala maqoldagi tayanch komponentlar, “devil” soʻzi “boʻri” tarjima qilinib, bu bevosita ikki tilde farq qilyapti. “Appears” esa “koʻrinadi” tarzida tarjima qilinib oʻzaro mos kelyapti. Biror kishi haqida gap ketganda, oʻsha kishi kelib qolsa, inglizlar *“Speak of the devil and he will appear”* degan maqolni ishlatishadi. Lekin ana shu maqolni oʻzbek tiliga *“Shayton haqida gapirsang, shayton koʻrinadi”* tarzida oʻgirsak, inglizlar va ruslar aytmoqchi boʻlgan mantiqiy fikr oʻz aksini topmaydi. “Shayton” soʻzi oʻzbek tilida tom maʼnoda “mugʻombir”, “hiylakor” kabi maʼnolarni anglatadi. Ammo oʻzbek tilida *“boʻrini yoʻqlasang, qulogʻi koʻrinadi”*, yoki betamiz insonlar haqida gap ketganda, qoʻpol maʼnoda aytilganda *“eshakni yoʻqlasang, qulogʻi koʻrinadi”* degan maqollar boʻlib, yuqoridagi inglizcha maqolni mana shu

maqollar bilan tarjima qilish mumkin. Inglizcha va o'zbekcha maqollarni qiyosiy tahlil qilsak, ularning bir – biridan farq qilishini ko'ramiz. Inglizcha maqolning obrazli asosini "devil" (shayton) tashkil etgan bo'lsa, o'zbek tilidagi maqolning obrazli asosini "bo'ri", "qulog'i" so'zlari tashkil etmoqda. Badiiy tarjimaning murakkabligi ham aynan mana shunda, har bir tilning o'zga tillardan farq qiladigan o'ziga xos milliyligi mavjud. Demak, tarjimon tarjimaning ijodiy jarayon ekanligini anglashi va o'zga tildagi xar bir ditalga ijodiy yondoshishi lozim.

Xulosa. Muqobili mavjud bo'lmagan birliklar bevosita tarjimondan yuqori bilim talab qiladi, ya'ni tarjimon uni tarjima qilishdan oldin bilishi, o'rganishi kerak bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, tarjimon o'zi o'girayotgan kitob matni ichra chegaralangandir. Muallif ilgari surgan g'oyadan chetga chiqolmaydi, tarjimon shunga qaramay til sohasida ijod qilar ekan, tilning asosiy qurilish materiali so'z bilan ishlaydi. Badiiy adabiyot uchun g'oyatda

muhim bo'lgan ko'rsatkichlar –badiiylik, obraz va obrazlilik, barchasi so'z zamirida yashiringan, so'z orqali reallashadi. Binobarin so'z tanlash badiiy tarjimada birlamchi ahamiyatga ega.

Shunday qilib, ingliz va o'zbek tillaridagi realiyalarning xususiyatlarini tahlil qilib, ularni tarjima qilishdagi bir necha usullarni ko'rib o'tdik. Bunda asosan qilingan tarjimalar rus tili orqali amalga oshirilganligi sababli, tarjimon o'zbek tiliga amalga oshirgan tarjimasida asliyat matnini chuqur tushungan holda tarjima qilishi kerakligini kuzatdik. Muqobilsiz birliklarni tarjima qilish jarayonida tarjimondan nafaqat keng tarjimashunoslik to'g'risida nazariya bilimlardan, balki, o'zga xalqlar turmush sharoiti, madaniyati, urf-odatlariga haqidagi bilimlardan ham boxabar bo'lishi talab etiladi. Umuman badiiy asarni tarjima qilish, tarjimonning shaxsiga, uning intellektiga, uning qobiliyati va tarjimasiga, tarjimashunoslik sohasidan xabardorligiga, tarjima jarayoniga va matn uslubiga ham bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlar uchun ming kitob" loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-380-son qarori, 2023-yil 29-noyabr.
2. Бархударов Л. С. Б. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). М., «Междунар. отношения». 2013. 240 с.
3. Salomov G'. Tarjima nazariyasi asoslari. T.: "O'qituvchi". – 1983. – 230 b.
4. Musaev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – T.: Fan, 2005. – 352 b.
5. Галиева Маргарита Рафаеловна ОТРАЖЕНИЕ МИФОЛОГО-РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА. Автореф. дисс. ... док. филол. наук. Ташкент, 2021;
6. Odilova G. K. Ingliz va o'zbek mumtoz she'riyati tarjimalarida adekvatlik muammolari. Filol. fan. nom. diss.. avtoref. - Toshkent, 2011. 28 b.
7. Begmatov E. O'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Toshkent: 1985. - 133 b.